

Sherxon QORAYEV,

“TIQXMMI” MTUning Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti dotsenti, f.f.d.

E-mail: sherxonqorayev@gmail.com

Tel: (99) 662 82 48

Tarix fanlari doktori, prof. Yu.Ergasheva taqrizi asosida

HISTORY AND CREATIVITY OF ASHTARKHANID SULTON SUBHONQULIKHAN'S LITERARY EVENINGS

Annotation

This article talks about the creativity, poetry and works of various sciences of the representative of the Ashtarkhanid dynasty, the ruler of the Bukhara Khanate, Subhonqulikhan.

The effect of poetry evenings and mushaira meetings held in the presence of the ruler with the participation of poets on the development of our classic literature is analyzed.

Key words: Nickname, tatabbu', tib, nujum, masnavi.

ИСТОРИЯ И ТВОРЧЕСТВО ЛИТЕРАТУРНЫХ ВЕЧЕРОВ АШТАРХАНИДСКОГО СУЛТАНА СУБХОНКУЛИХАНА

Аннотация

В данной статье рассказывается о творчестве, поэзии и трудах различных наук представителя династии Аштарханидов, правителя Бухарского ханства Субхонкулихана. Анализируется влияние поэтических вечеров и собраний мушайров, проводимых в присутствии правителя с участием поэтов, на развитие нашей классической литературы.

Ключевые слова: Прозвище, татаббу, тиб, нуджум, маснави.

ASHTARXONIYLAR SULTONI SUBHONQULIXON ADABIY MAJLISLARI TARIXI VA IJODI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ashtarxoniylar sulolasi vakili, Buxoro honligi hukmdori Subhonqulixon ijodi, she'riyati va turli xil ilmlar bo'yicha yozgan asarlari haqida so'z yuritiladi. Hukmdor huzurida shoirlar ishtirokida o'tkazilgan she'riyat kechalari va uning mumtoz adabiyotimiz rivojiga ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Taxallus, tatabbu', tib ilmi, ilmi nujum, masnaviy.

Kirish. Dunyo adabiyotshunosligi tarixida adabiy jarayonlar, adabiy muhitlar, saroy adabiyoti vakillari merosini tadqiq etish yuzasidan olib borilayotgan izlanishlar fan tarixi asosida uning nazariyasi taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbek adabiyoti tarixini o'rganish va uni yangi ma'lumotlar bilan boyitish, ayniqsa, sobiq ittifoq davrida sinfiylik nuqtai nazaridan o'rganilmagan saroy adabiyoti hamda hukmdorlar ijodi va sultonlar huzuridagi adabiy majlislar tarixini tadqiq etish, adabiyotni umumadabiy jarayon bilan bog'lab, muayyan tarixiy aspektda xolis o'rganish ustuvor vazifalardan biri. Mamlakatimizda ham mustaqillik yillarida o'zbek mumtoz adabiyotini tadqiq etishda ulkan muvaffaqiyatlarga erishilgani hech kimga sir emas, jumladan, hukmdor-shoirlar va saroy adabiyoti vakillari ijodi keng ko'lamda o'rganildi, ijodkorlarning devonlari nashr etildi. Albatta, o'zbek mumtoz adabiyotining katta qismi saroyda yaratilganidan hamda adabiy yig'inlar milliy adabiyotni rivojlanishida muhim omil bo'lganligidan kelib chiqsak, saroy adabiyoti va adabiy yig'inlarni chuqur va har tomonlama o'rganish payti keldi. Binobarin o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi, adabiy yig'inlar hamda mumtoz adabiyot vakillari qoldirgan adabiy meros hozirgi kunda ham ma'naviyatimizni yuksaltirish, yoshlarimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda hamda "O'zbekiston -2030" strategiyasidagi belgilangan ta'lim va fan sohasini yanada rivojlantirish bilan bog'liq vazifalar ijrosini ta'minlanishiga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'rta asrlarning muhim manbalaridan biri Muhammad Yusuf Munshiyning "Tarixi Muqimxoniy" asari ashtarxoniylar hukmdori Subhonqulixon davri tarixidan hikoya qiladi. Mir Muhammad Amin Buxoriyning "Ubaydullanoma" tarixiy risolasi zimdanda "Tarixi Muqimxoniy"ning davomidek tuyulsada, u Subhonqulixon va Ubaydulloxon hukmronlik davri haqida so'z yuritadigan risolalardan biridir. Ashtarxoniylar sulolasida xizmat qilgan Muhammad Amin Buxoriyning "Muhit at-tavorix" asarida ham Subhonqulixon davri batafsil yoritilgan. Mavzumizga doir Xoja Samandar Termiziyning "Dastur ul-muluk" asari Subhonqulixon davrining muhim tarixiy manbalaridan sanalanadi.

Ma'lumotlarga qaraganda, Subhonqulixon qoshida 1692 yilda Muhammad Bodi as-Samarqandiy tomonidan Buxoro poeziyasining antologiyasi tuzilgan. Bu antologiyada o'sha davr adabiy arboblardan 150 nafari haqida biografik ma'lumotlar berilgan. Saroy shoiri Muhammad Balxiyning 5000 baytli "Subhonqulixonoma" nomli dostoni hamda Mir Muhammad Amin Buxoriyning "Tarixi Subhonqulixon" kitobi kabi qator asarlar ham shu davrda yozilgan [14, 81].

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans davri poydevori barpo etilayotgan bir paytda dunyo adabiyotshunosligida yuzaga kelgan ilg'or metodologik usullar asosida milliy adabiyotimiz va tariximiz mezonlarining yangicha tamoyillarini shakllantirish, o'zbek adabiyoti tarixida saroy adabiyoti va adabiy majlislarni tadqiq etish ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Maqola mavzusi yoritishda tarixiy izchillik, tarixiy – qiyosiy, kontekstual va kompleks tahlil, xronologik tasniflash hamda tavsiflash kabi qator usul va metodlardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Buxoro xoni, shoir va olim Subhonqulixonning to'la ismi Saidmuhammad Subhonqulixon ibn Saidnadr Muhammadxonidir [1]. Xoja Samandar Termiziy yozganidek, "karam sohibi, Jamshid mulki vorisi, Farrux shavkatli" Subhonqulixon (1625-1702) she'rlar yozgan. Subhonqulixon o'z adabiy yig'inlarida va turli xil voqea-hodisalar munosabati bilan she'rlar aytgan. Muhammad Amin Buxoriyning yozishicha, Xiva xoni Anusha Urganjiyning taxtdan ag'darilishi va ko'ziga mil tortilishi xabarini eshitgan Subhonqulixon "shodlik labini tabassurga ochib bu baytni o'qidi: (Mazmuni:)

Agar mulkka (biror kishi) rahna solsa,

Boshini olib tashlagan yaxshi.

Lashkar ishonchsiz bo'lsa tarqatib yuborgan yaxshi.

Hazrat yuzlarini amirlarga qaratib bu nazmni aytdilar:

Ey, uning (Xudoning) karami jahon ishini yaratdi,

Mensiz va sensiz hamma narsani oxiriga yetkazdi [4]”.

Muhammad Yusuf Munshiyning “Tarixi Muqimxoniy” asarida Subhonqulixonning quyidagi she’ri keltirilgan:

Qaddam zi g’ami hajri tu chun sham’ shud, ammo

Tore zi visoli tu ba changam narasida.

Dar dida fitad kosh, Nishony, guli ro’yash,

Aftodani gul garchi ziyon ast ba dida [5].

(Mazmuni: Sening hajring g’amidan qadamim shamdek bo’ldi, lekin, Sen tufayli to’rli o’rmonda to’r yo’q. Nishoniy, gulni yuzingda ko’r, Gullarning tushishi yo’qotishdir.)

Ashtarxoniy hukmdor Subhonqulixon Nishoniy saroyda o’tkazilgan mushoiralarda o’zi ham o’z she’rlarini aytgan va boshqa shoirlarni ham mushoiraga chorlagan [<https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/ozbekiston-hukmdorlari/subhonqulixon/>]. Xonning atrofida doimo ko’plab shoirlar bo’lgan [9]. Bu davrning madaniy hayotida, ayniqsa adabiyotda ikki oqim mavjud edi. Biri saroy adabiyoti bo’lib, uning tepasida Subhonqulixonning o’zi turar edi. “Maleho” taxallusi bilan mashhur samarqandlik shoir Muhammad Bade’ ibn Muhammad Sharifning yozishicha, bu vaqtlarda saroyda 150 ga yaqin shoir bo’lgan [9, 85]. Chunki, Subhonqulixonning adabiyotga ishtiyiqi baland edi va o’z atrofiga shoir va olimlarni yig’ib, adabiy majlislar va ilmiy suhbatlar o’tkazishni xush ko’rgan.

Ashtarxoniy davrida Buxoro xonligida adabiyot, she’riyat fors va o’zbek (ko’proq Xivada) tillarida rivojlangan [10, 38]. “Ayn at-tavorix” (“Tarixlar chashmasi”) asari muallifi hoji Abdulazim Shar’iy Subhonqulixonning adabiy faoliyatiga yuqori baho berib shunday yozgan edi: “She’rga ta’bi ham baland edi. “Nishoniy” ni taxallus qilgan edilar. Shoir Kamol baytiga tatabbu’ aytgan edilar [4]”.

Abdulazizxon saroyida xizmat qilgan Turdi Farog’iy Subhonqulixon taxtni egallagach, hukmdor yuritgan siyosatni keskin tanqid ostiga oladi va saroydan ketadi. Umid Bekmuhammadning yozishicha, “U ham xuddi Subhonqulixon kabi shoir bo’lib, Turdi Farog’iy taxallusi bilan ash’orlar bitar, yozganlari o’sha vaqtda odat tusini olgan maishiy, muhabbat mavzusidan ko’ra, ijtimoiy ahamiyat kasb etardi.

Garchi Subhonqulixon shoir va tabib bo’lib, Buxoroda ilmiy – madaniy markazni yuksaltirib, ijodkorlarga, xususan, Turdiga yordam berishga intilsa-da, Turdibek o’z shaxsiyati, ijodi qadrlanishidan ham ko’ra, urug’lar o’rtasidagi nizolarga, aytoqchilikka barham berishni istardi. Turdi saroyda ortiqcha qololmasligini sezib, “Xon eshikinda bir kishi qolmadi, bir sohibi fan, Bori bir necha sukum qaydi mahzi kardan, Kelmas qo’llaridan ish, hamma oshxo’r, garzan”, deb she’r bitib, o’z urug’i orasiga ketadi [<https://kh-davron.uz/kunubxona/uzbek/umid-bekmuhammad-saroyga-sigmagan-shoir.html>].”

Bir sari azm ayla, joyi nomusulmondur bu mulk,

Fitnai avbosh, zulm-u kufru tug’yondur bu mulk.

Bir kalima hurmatidin lek islom oti bor,

Mutlaqo kirdori xayli kofiristondur bu mulk.

Dur ahdu tang chashm-u besar-u ya’juj vaz’,

Muxtalif mazhab guruhi O’zbekistondur bu mulk.

Naqdi jon bersang topilmas istasang bir zarra aysh,

Mehnatu anduhni so’rsang, farovondur bu mulk,

Joyi islomu musulmonlig’, Farog’iy istama,

Poytaxti kishvari Subhonqulixonur bu mulk.

Turdi Farog’iy “Subhonqulixon to’g’risida hajviya” nomli asarini 1691 yilda bitgan. Ungacha olti yil yurtni sarson kezib yurgan shoir xalqning ahvolini o’z ko’zi bilan ko’radi. Turdi Farog’iy o’zi yashagan davr hukmdorini tanqid ostiga olib, ma’rifat uchun kurashgan sanoqli shoirlardan biri edi [<https://shosh.uz/ibrat-ila-boq-kuzing-tufroqqa-tolmasdan-burun/>].”

Muhammad Amin Buxoriyning yozishicha, saroy shoirlari, “shirin so’z, nodira suxan shoirlar ul Hazratning qarshisida [4]” mushoira qilib, unga bag’ishlab, qit’alar va qasidalar o’qishgan. Qit’a (Mazmuni):

Oy sening ostonangdan ketguncha, ey janob kayvon,

Zarrin oftob o’z tanini supurgi qilib ketadi.

Kayvon manzillik podshoh, Iskandar Rumiysan o’zing,

Sening g’ayrat dengizingdan yettinchi osmon bir ko’prikdir,

Xuddi porlab turgan quyosh qarshisida xira yulduzdek,

Jamshidga nisbat qilsam oliy podshohni ko’raman.

Shoh Abu-l-G’oziy jahon shohi Subhonquli,

Dinu dunyoning ulug’ nodir podshohi.

Subhonqulixonning she’riyat kechalarida saroy shoiri mavlono Nayniy Balxiy quyidagi qasidasini o’qigan: (Tarjimasi)

Hazrat Subhonqulixon davlati bilan,

Turon shohidan taxtni tortib oldi.

Shohning nomi bilan falak sikka urdi,

Xatiblar birakay xutba o’qidilar.

Tashrif qadamini xalq o’rab oldi,

Shahar shodligidan boshqa ziyonat topdi...

Dushmani unga qanday ro’baro’ bo’lsin.

Men aql piridan tarix so’rasam,

Dedi, bulbuli go’yo maddoh,

Degil uning podshoh bo’lgani tarixini,

“Movarounnahr mulkiga yetakchi” (deb) [4].

Subhonqulixon Nishoniy o’z qoshida adabiy majlislar uyushtirishni xush ko’rgan.

Subhonqulixon shuhrat qozonish maqsadida o’z saroyiga ko’pgina ilm ahlini to’plagan. O’zi ham tibbiyot ilmi bilan shug’ullangan. Abdulazim Shar’iyning yozishicha, “Tib ilmida tengi yo’q edilar. Chunonchi “Tibbi Subhoniy” buning qat’iy dalilidir”. Muhammad Amin Buxoriy esa bu haqda, - “nihoyatda buyuklik cho’qqisi va ulug’lik asosi bu podshoh tib olimi (bo’lganligidir)[4], degan.

Subhonqulixon tibbiyotga oid qator ilmiy kitoblarni yaratgan. Herman Vamberining yozishicha, “Subhonqulixonning o’zi ilmsevar kishi edi. Hatto katta yoshdalik vaqtida ham mashhur ulamolardan dars olishdan tortinmas edi. Nishoniy taxallusi bilan

nihoyat go'zal va teran ma'noli she'rlar yozib, noyob iste'dod egasi ekanligini ko'rsatgan. Dunyoviy ilmlardan u tib ilmiga alohida muhabbat bilan qaragan. Uning tomonidan tuzilgan tib kitobi fikrimizga ochiq dalildir. Bu asarning go'zal qo'lyozma nusxasini men Hirotda sotib olish bilan baxtiyor bo'ldim. Muxtasar so'zboshida olim xon shunday deb yozadi: "Diqqat etmoq kerak, qadimgi tib olimlari arab va fors tillarida o'zlaridan keyin asarlar qoldirganlar. Turk tilida yozilgan tib kitobi shu kungacha mening qo'limga tushgani yo'q. Shu bois kamina kamtarin Sayyid Muhammad Subhonqulixon Sayyid Nadrmuhammadxon o'g'li (Uni Alloh rahmat qilsin) bu kitobni yozdim. Har turli kasalliklar uchun anda davolar ko'rsatildi va shoyad ko'p kishilar undan foyda topsalar?!". Binobarin, adabiyotshunos Rustam Jabborov ham bu asar haqida Vamberi fikrlarini to'ldirib, jumladan shunday degan: "Subhonqulixonning tibbiyotga bag'ishlangan yana bir asari - "Xulosatul-hukamo" risolasining yagona nusxasi Vengriya Fanlar akademiyasi kutubxonasida saqlanadi. Mazkur qo'lyozma eski o'zbek tilining o'ziga xos nodir namunasi sanaladi. Asar shu tarzda boshlanadi: "Bismilloh, valhamdu vas - sano ul qodirg'a loyiqtururkim, dunyo va mo'fiyho zaif va tavononing xilqati va aning qudrati durur. Lahul-mulku va lahul-ham va huva kulli shay'in qodir. Durudi noma'dud ul oxiruz-zamon payg'ambarig'a sazovor tururkim, shari'at nozaninlarini oshkor qilib, shohu gadoni zalolatdin chiqorib, ihdinas - sirotal - mustaqimig'a ya'ni, islom yo'lig'a hidoyat qildi. Va 'ala olihi va as'hobihi ammo ba'd. Bilgil va ogoh bo'lg'ilkim, har kim o'tkan va bo'lg'an hukamolar hikmat bayonida o'ziga yarasha arabiy va fors tili birla kitoblar tasnif qilibturlar. Ammo turkiy tili birla hikmat bayonida kitob nazarimizg'a kirmadi. Aning uchun turkiy tili birla bu niyozmandi dargohi ilohiy, Sayyid Subhonquli Muhammad Bahodurxon ibn Abulg'oziy Sayyid Nadrmuhammad Bahodurxon (navvarallohu ta'olo marqadahu) bu kitobni muvashshah va muzayyan qildim". Ushbu qo'lyozmani mashhur venger olimi va tadqiqotchisi Arminiy Vamberi Xurosonga qilgan sayohati asnosida (yuqorida aytganimizdek) Hirotdan sotib olgan va o'zining 1867 yilda Leypsigda bosilgan "Chig'atoy tili saboqlari" kitobiga kiritgan. O'z xalqining sihat - salomatligi uchun kuyib - pishgan bu hukmdor timsoli haqiqatda go'zal namuna! [2]"

Subhonqulixon tibbiyotga oid "Tibbi Subhoni"dan boshqa (yuqorida aytganimizdek) fors tilida "Ithyo ut tibbi Subhoni" ("Subhonqulining tabobatni jonlantiruvchi kitobi") kitobini ham yozgan. Bu asarning qo'lyozma nusxasi (Inv. №2101, 301 varaq) Sharqshunoslik institutida saqlanadi [4]. Asar sakkiz bobdan iborat bo'lib, unda turli dorilar haqida ma'lumot berilgan, xon o'z asarini yozishda "Shifo ul-ali"dan keng foydalangan. "Ithyo at-tib Subhoni" kasalliklarni bayon qilishga, ularni topish va tashxis qo'yishga, davolash va hokozolarga bag'ishlangan. U kirish, muqaddima va sakkiz bobdan iborat. Har qaysi bob 4 faslga bo'linadi. Subhonquli o'z asarini yozishda zamonasining arab va fors tillarida yozilgan ko'pgina e'tiborli kitoblarini o'qidi va o'rgandi, unga o'zining shaxsiy tajribalarini qo'shdi. Subhonquli bu asarida inson badanining "boshdan tovongacha" bo'lgan barcha a'zolarining kasalliklarida qo'llanadigan sodda va murakkab dorilarni batafsil sharhlaydi. Muqaddima: "Tabobat chegarasini bayoni haqida" deb atalgan bo'lib, 10 qismdan iborat. Bu qismlarda muallif davolovchi tabibning vazifalari, inson sog'lig'i uchun zarur bo'lgan "Oltita sharoitlar", to'rt unsur va inson tabiati haqida gapiradi. Xususan, inson salomatligiga iqlimning, kiyim, ovqat va yoshning salbiy va ijobiy ta'sirlarini ta'kidlaydi.

I-bob to'rt fasldan iborat. Birinchi faslda sodda dorilarning ta'rif va tavsifi alifbo tartibida berilgan. Shuningdek, dori nomlari, iste'mol qilish miqdorlari va har xil mamlakatlarda iqlim sharoitlariga qarab iste'mol qilinishi aytilgan. Bir sodda dori qaysi murakkab dori tarkibiga kirishi va bu haqda boshqa tibbiy asarlardan olingan ma'lumotlar berilgan.

Ikkinchi fasl dorivor o'simliklarni yig'ib olishga bag'ishlangan hamda ovqat va ichimliklar mizojga qarab taqsimlangan. Uchinchi fasl - o'lchov birliklari haqida. To'rtinchisi - murakkab dorilar tushunchasini bayon qilish va ularning tarkibini o'rgatish haqida. V - VIII fasllar har xil kasalliklarga qarshi ishlatiladigan murakkab dorilarga bag'ishlangan. Bizgacha yetib kelgan bu asarning bir nusxasini 1797 yili kotib O'zbek Xo'ja Mir Haydariy 135 varaqda ko'chirgan (AR № 122) [16].

Subhonqulixon folga oid "Ramali Subhoni" (O'zFA SHI, inv №4260) nomli asar ham yozgan. Uning farmoniga binoan "Fatovoiy Subhoni" nomli fatvolar to'plami ham ishlab chiqilgan [18]. Ilmi nujum (astronomiya)ga oid "Lub-lavoith al - qamar fi-l- ixtiyorat" ("Oy nurining ixtiyorat uchun mohiyati") nomli risola ham xon qalamiga mansub [9, 75]. U bir necha lavhalar, ikki maqola va xotimadan tashkil topgan. 1855 yilda Xiva xoni Sayyid Muhammadxonning vaziri Muhammad Ya'qubga atab, Muhammad Yusuf Rojiiy o'zbek tiliga tarjima qilgan va o'zi kitobat qilgan. (Qarang: O'RSHI - 1, №1205) [17].

Xon Jaloliddin Rumiyning masnaviyalariga fors tilida "Risola dar ma'niyi bayti "Masnaviy" nomli sharh yozgan. Mazkur sharh Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida saqlanmoqda [9].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Muxtasar aytganda, Subhonqulixon ijodi va adabiy majlislari o'z davri ilmi fani va mumtoz adabiyot taraqqiyotiga xizmat qilgan.

XVII - XVIII asr ashtarxoniy davri adabiy majlislari musulmon Sharqi mamlakatlari, xususan temuriylar va shayboniylar zamonida shakllangan an'analarini o'zida mujassam etganiga va bu an'analar yanada rivojlantirilganiga, adabiyot va adabiy muhit, adabiy jarayonlarni taraqqiy etishiga xizmat qilgan, deyish mumkin. O'zbek adabiyoti tarixining tarkibiy qismi hisoblangan bunday yig'inlar keyingi davrlar qalam ahli uchun o'ziga xos maktab vazifasini o'tagan.

Albatta, Subhonqulixon davri adabiy muhitini o'rganish va tadqiq etish o'zbek adabiyoti tarixini yangi - yangi ma'lumotlar bilan boyishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Irisova A., Nosirov A., Nizomiddinov I. O'rta Osiyolik qirg'olim. T.: Fan, 1961.-B.92.
2. Vamberi Arminiy. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. Ikkinchi jild. T.: "Info Capital Group", 2019. -B. 159.
3. Mir Muxammad Amin-i Buxari. Ubaydulla-name. Per s tadj, predisl., prim. I ukaz A.A.Semenova.-Toshkent: Izd-vo Akad. Nauk UzSSR, 1957.-S.30
4. Muhammad Amin Buxoriy. Muhit at-tavorix. Tarjima, kirish va izohlar muallifi D.Yusupova va U.Hamroev.T.: Fan, 2020.-B.92-93.
5. Ayniy S. Namunai adabiyoti tojik. Dushanbe: Adib, 2010. - B.117.
6. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/ozbekiston-hukmdorlari/subhonqulixon/>
7. Sultonov F., Bozorboev F. O'zbekiston hukmdorlar. T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zMKM, 2007.-B.49.
8. Abduraxman - i Tali. Istoriya Abulfeyz-xana. Pervod s tadjikskogo, predislovie, primechaniya i ukazatel professora A. Semenova. T.: Izdatelstvo AN Uzbekskoy SSR, 1959.-B.170.
9. Zamonov A., Subhonov F. Buxoro xonligining ashtarxoniy hukmdorlari. T.: Bayoz, 2021.-B.85.
10. O'zbekiston xalqlari tarixi. II-jild. T.: Fan, 1991. - B.38.
11. Fitrat A. Tanlangan asar. II jild. Ilmiy asarlar. T.: Ma'naviyat, 2000.-B.64.
12. <https://kh-davron.uz/kunubxona/uzbek/umid-bekmuhammad-saroyga-sigmagan-shoir.html>

13. <https://shosh.uz/ibrat-ila-boq-kuzing-tufroqqa-tolmasdan-burun/>
14. Barakaev J., Haydarov Y. Buxoro tarixi (Eng qadimgi davrlardan ulugʻ oktabr inqilobigacha). T.: Oʻqituvchi, 1991.-B.81.
15. [https://telegra.ph/%DO%8EZBEKISTONNING-ILK-%D2%B2UKMDORI-SUB%D2%B2ON%D2%9AULIHO N-12-30.](https://telegra.ph/%DO%8EZBEKISTONNING-ILK-%D2%B2UKMDORI-SUB%D2%B2ON%D2%9AULIHO-N-12-30)
16. “Sharq tabobati”. Nashrga tayyorlovchi, tarjimon, maqolalar va sharhlar muallifi. T.: Meros, 1994.-B.95.
17. Erkinov A., Polvonov N., Aminov H. Muhammad Rahimxon II – Feruz kutubxonasi fehrisi. Toshkent, 2009.-B.185.
18. Irisova A., Nosirov A., Nizomiddinov I. Oʻrta Osiyolik qirgʻ olim. T.: Fan, 1961.-B.93.